

УДК 338.432:001.8

*М.Г. ШУЛЬСЬКИЙ, доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри менеджменту
Львівський національний університет ветеринарної
медицини та біотехнологій ім. С.З. Гжицького*

Аграрна економічна наука в дослідженнях Івана Франка: минуле і сучасне (до 160-річчя від дня народження І. Франка)

Постановка проблеми. Великий Каменяр залишив нащадкам цінну творчу економічну спадщину своїх творів. Для І.Я. Франка-економіста характерний широкий спектр теоретичних і конкретно-економічних проблем. Письменника-економіста найбільше цікавило становище трудівника. Зокрема, в них відображено триєдиний спектр напрямів його економічних інтересів, а саме: теоретичні й конкретно-економічні проблеми; становище трудівників; аграрні відносини в Галичині. Поєднання цих трьох архіважливих аспектів при проведенні економічних досліджень дали йому змогу глибоко, всебічно та аргументовано проникнути у суть соціально-економічних відносин, дослідити їх і висвітлити одержані результати в конкретних публікаціях. І. Франко найбільше був обізнаний з аграрними відносинами в Галичині. Його погляди є цілою епохою в історії української економічної думки. Все це слід вивчати, акцентуючи увагу на характерних особливостях соціально-економічного розвитку того періоду, коли жив і творив І. Франко, та всі цінні його зауваження, поради й передбачення враховувати та використовувати у державотворчих процесах як

в умовах сьогодення, так і на майбутнє. Адже без урахування минулого неможливо досягти повноцінного розвитку сучасного й тим більше спрогнозувати збалансоване майбутнє.

Необхідність підготовки даної публікації зумовлена двома важливими обставинами: у цьому році (2016) є дві важливі події, які мають безпосереднє відношення до І. Франка. Це, по-перше, 160-річчя від дня його народження (27 серпня 1856 р.), а по-друге, закінчення його життєвого шляху (28 травня 1916 р.). Проміжки між цими датами характеризують усе те, що людина зробила за відведений їй Всевишнім життєвий час. І. Франко, як ніхто інший, зробив досить багато у свій земний період буття в різних сферах суспільних відносин, залишивши нам багату спадщину, одну із важливих складових якої (економічну) передбачено деякою мірою дослідити у цій публікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні та за її межами І. Франка в основному знають як видатного письменника й меншою мірою як економіста, філософа тощо. Його економічні напрацювання досліджували як відомі, так і маловідомі на нинішній час науковці. Назвемо деяких із них: С. Гелей, Я. Грицак, С. Злупко, І. Костирко, М. Павлишенко, І. Топішко,

© М.Г. Шул'sький, 2016

М. Шульський та інші. Однак у цих дослідженнях не повною мірою охоплено весь спектр Франкової економічної спадщини. Економічні праці його не є застиглою формою проведених досліджень у сфері економіки, а дійовим лейтмотивом, динамічний рух якого повинен тісно пов'язати сучасне з минулим та обнадійливо поглянути у майбутнє.

Мета статті полягає не в тому, щоб дослідити якнайвичерпніше Франкову економічну спадщину, а щоб привернути увагу науковців і широкого кола читачів до вивчення й ознайомлення з його економічними творами.

Виклад основних результатів дослідження. І. Франко жив і творив у той період розвитку суспільних відносин, коли функціонували дві потужні монархії світового рівня: Австро-Угорська та Російська. У першій він народився, навчався, тут формувалася його світогляд. У другій – було надруковано деякі його твори, він підтримував зв'язки з передовою інтелігенцією.

При підготовці даної статті використано твори І. Франка, результати досліджень вітчизняних учених економічної спадщини Великого Каменяря, власні спостереження автора тощо. Поряд з використанням традиційних методів економічних досліджень застосовано діалоговий підхід до вивчення тих чи інших суспільних явищ, суть якого полягає в тому, що ми формуємо питання, а відповіді знаходимо із відповідного джерела. Такий напрям досліджень уможливорює найоптимальніше, на наше переконання, пов'язати минуле із сучасним і нагромадити потужний потенціал для обґрунтування майбутнього розвитку того чи іншого економічного явища.

Щодо економічної складової його діяльності, то можна відзначити, що вона різноманітна й рівновекторна та охоплює різні сфери суспільних відносин. Підтвердженням може бути цитата із творів С. Злупка про І. Франка, в якій відзначено що: «Для І. Я. Франка-економіста характерний широкий спектр теоретичних і конкретно-економічних проблем» [9, с. 292].

Ось у таких умовах І. Франко почав досліджувати економіку Галичини й дійшов висно-

вку, що: «Господарський стан і розвій нашого руського народу в Галичині залежить від трьох сил, з котрими мусимо числитися, т. є. держава, край і наша домашня господарка» [16, с. 182]. Галичина характеризувалася значною територією та потужним людським потенціалом. Щодо розвитку галицького краю, то він був аграрним. При цьому показники його розвитку були досить низькими, адже у занедбаному стані знаходилося тваринництво й землеробство, що в кінцевому підсумку зумовлювали голодну смерть 50 тис. осіб щорічно [15, с. 506].

У результаті проведеного аналізу І. Франко дійшов висновку, «що держава має великий вплив на господарство кожного чоловіка бідного чи багатого» [16, с.182]. І як цей вплив відобразився на економічних відносинах? На це питання чітку відповідь дає І. Франко: «Економічні відносини дедалі погіршуються, зростає дорожнеча, висихають джерела заробітку, одне за одним занепадають підприємства, з країни й так уже виснаженої й висмоктаної, щезають капітали, а в результаті виявляється на самому споді, на дні суспільства все більше і більше людей без хліба, без притулку, без засобів для життя й надії – пролетарів» [16, с. 19]. Серед численних причин такого стану він називає владу: «Наша влада... повинна була б поглянути хоча раз трохи глибше і побачити серед теперішнього економічного хаосу майбутні можливі бурі?» [16, с. 21].

Що ж на думку І. Франка повинна виконувати держава, щоб забезпечити принагідне життя народу? Відповідь на це питання знаходимо у багатьох його економічних працях. Зокрема, в статті «Народна програма», матеріали якої використано для характеристики ролі, значення та завдання держави у сферах ведення господарської діяльності. Оброблений матеріал представлений на рисунку 1.

Окремі складові Франкової програми такі. Щодо ролі держави у сферах ведення господарської діяльності, то вони мають значення і для нинішніх процесів розвитку аграрного виробництва суб'єктами господарювання. Так, скажімо, І. Франко пропонує встановити довготерміновий кредит на «15 літ найчастіше на 30-50 літ» за низьку кре-

дитну ставку. При цьому він стверджує, що платити «більше як 4 проценти веде вже довжника до руїни, не говорячи про довги опроцентовані на 5, 6, 8 і більший, т. зв. лихварський процент». Нам би в теперішніх умовах такі процентні ставки для розвитку аграрного виробництва, а вони, як відомо, у нас вищі в кілька разів від величин періоду Франкових економічних досліджень.

Не менш важливе значення в нинішніх умовах ведення аграрного виробництва має проведення політики державної підтримки аграрної галузі. З цього приводу І. Франко вбачав таку допомогу в питаннях: поліпшення технології виробництва продукції

(кращих способів продукування); розвитку переробних галузей (розвинення свого промислу); підвищення кваліфікації кадрів (піднесення та розширення фахової освіти); надання субсидій, дотацій і субвенцій, (полегшену й відповідну тарифову політику); рільництво слід віднести до пріоритетних галузей національного господарства (рільництво належить до головних основ державного життя). Хоча в сучасних умовах держава приділяє певну увагу розвитку агропромислового комплексу взагалі та сільському господарству зокрема, однак ця увага повинна бути більш вагома і дійова.

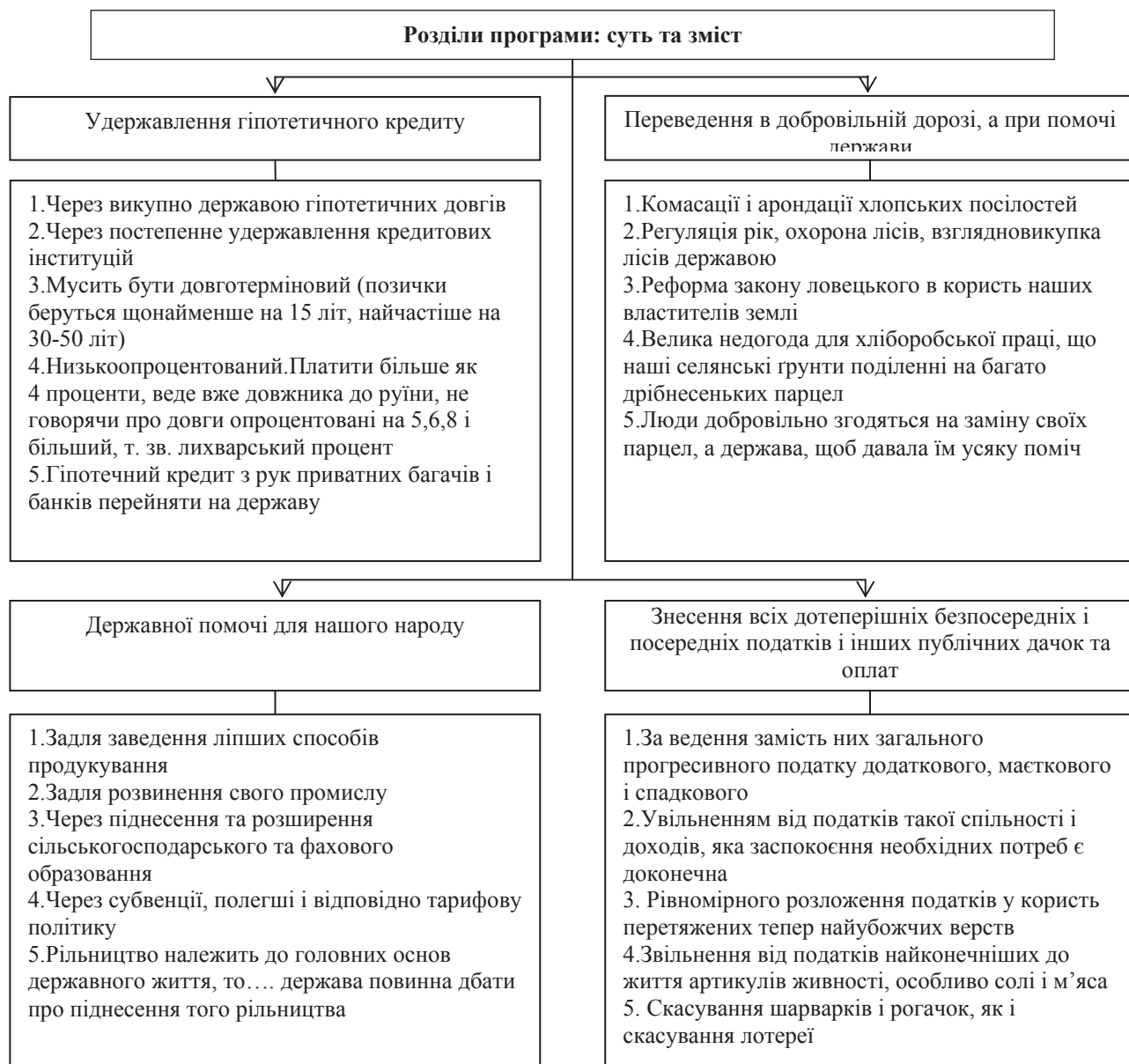

Рис.1. Основні складові Франкової програми щодо ролі держави у сферах ведення господарської діяльності [15, с. 538-546]

У своїй творчості як з аграрних питань, так і з інших сфер суспільних відносин І. Франко приділяв велике значення землі й земельним відносинам. Для підтвердження сказаного нами зібрана інформація про землю, що міститься у творах Франка (табл.).

Як бачимо Великий Каменяр до землі ставився з великою повагою, називаючи її велично «МАТІР'Ю» з акцентуванням уваги на тому, що вона є «всеплодющая мати»,

для народу вона «являється підставою його життя», вона є «кормителька не тільки минулих і теперішніх, але будучих поколінь», «основа всякої продуктивної праці», вона «ніколи не гине», це річ і остаточна ціль, до якої зводиться все те, накінець «земля – се головна основа добробуту й поступу не лише теперішніх, але й будучих поколінь»... Ось далеко не повний перелік усього того, що сказав Великий Каменяр про землю.

Висловлювання І. Франка про землю

№ п.п.	Цитати із Франкових творів про землю
1	Земля, моя всеплодющая мати
2	Земля, на якій живе якийсь народ, являється підставою його життя
3	Земля – головне джерело всіх дібр, а хто посідає землю, той посідає також оселених на ній людей
4	Земля – то основа всякої продуктивної праці
5	Земля – спільна власність цілого народу, що живе на ній
6	Земля, як спільна мати людського роду, як кормителька не тільки минулих і теперішніх, але також будучих поколінь повинна бути вдержувана та загально загосподарьована так, аби справді не ставалося не здібна до прокормлювання тих поколінь
7	Земля така, як вона є, то не голий дар природи, то витвір величезної тисячолітньої людської праці, вона, як то кажеється, управлена потом і кров'ю тисячних людських поколінь
8	І справді, земля, це річ і остаточна ціль, до якої зводиться все
9	Земля ніколи не гине, вона ніколи не може перемінитися в приязнь
10	Щоби вся земля з лісами і пасовиськами, ріками й озерами належала до тих громад, котрі на них працюють
11	Земля ані в цілісності, ані в жодній частині не може бути нічиєю приватною власністю
12	Земля – це майже одинокі мірило для оцінки етичної та суспільної вартості серед селян
13	Земля – се головна основа добробуту й поступу не лише теперішніх, але й будучих поколінь
14	Землі більше, панів менше

Поряд із цим зауважимо, що у Франкових творах зроблено не тільки акцент на значенні землі для життєдіяльності народу, але звернуто особливу увагу на системи взаємовідносин людей із землею, тобто дослідження функціонування земельних відносин. Для цього І. Франко використав значний цифровий матеріал не тільки Галичини, а також інших країн світового простору. Крім того, заслуговує на увагу вивчення ним праць відомих діячів того часу, що дало змогу більш глибоко вникнути в суть земельних відносин і подати нащадкам свої погляди щодо їх удосконалення. Отже, в його творчій спадщині є цінні напрацювання з проблем земельних відносин, їх розв'язання як в умовах, коли жив та творив І. Франко, так і на ближчу та дальшу перспективу.

У своїх дослідженнях розвитку земельних відносин І. Франко переконливо дотримується основоположних позицій, щоб зем-

ля була народною, загальною власністю. Ці твердження він підкріплює результатами своїх досліджень, вказуючи на основні причини виникнення приватної власності на землю. Негативно він ставиться до оренди землі, адже пан, «що сидить в Лондоні, може коли йому захочеться ціле село зігнати з тої землі». Ці Франкові побоювання мали цілком об'єктивне підґрунтя, адже всебічно досліджуючи земельні відносини в Галичині Великий Каменяр підготував досить велику й фундаментальну статтю «Земельна власність у Галичині» [16, с. 546-576]. У цій публікації він перераховує цілу плеяду закордонних власників галицької землі; «що в нашій країні посідають: архієпископ Альбрехт – 81 маєтків, барон Лібіг і спілка – 71, барон Гірш – 19, граф Шафгоч – 7, фірма братів Тонет у Відні – 10, князь М. Монлеар – 17, граф Стадіон – 18, архієпископ Ізабела – 13, граф Шамбор (спадкоємці) – 2, барон Кінски

– 24, барон Поппер – 12, граф Рессенъ – 23 та ін. Додамо, що майже всі ті величезні фортуні повстали з нас в остатніх 30 літах» [16, с. 562].

Серед переліку цих князів, архікнязів, графів, баронів немає жодного прізвища, не те що українського, але й слов'янського походження. І дійсно, коли вся земля опиниться в руках різних Альбрехтів, Поперів, Стадіонів, Ізабел, то вони можуть розпоряджатися нею так, як їм захочеться. Тенденції розвитку земельних відносин у сучасних умовах можуть повною мірою повторити те, про що писав І. Франко понад 100 років тому: «Мусимо всіма силами пильнувати нашого кусника землі нашої батьківщини, де наші діди і прадіди кров свою проливали».

Із приводу функціонування земельних відносин у нас є багато як вітчизняних, так і зарубіжних радників та порадників різних мастей і вподобань. Отже, слід також звертатися до І. Франка, який цілком справедливо стверджував, що «чужим розумом не будемо мудрі, а чужою працею не будемо ситі» [15, с. 524].

Не менш важливе значення в процесах дослідження функціонування аграрних відносин І. Франко приділяв існуючим формам господарювання. Наявність земельних угідь, їхні розміри визначили форми ведення господарської діяльності. Він досліджував в основному дрібні, а також великі господарства, які в цей період називали фільварками – «земельні угіддя, на яких феодал-поміщик вів власне господарство. У Польщі, Західній Україні та Західній Білорусії (до 1939 р.) – панський маєток разом з господарськими будівлями» [17, с. 899]. Це означало як: «Окрема садиба, хутір» [12, с. 632].

Незважаючи на те, що дрібних селянських господарств було значно більше, ніж фільварків, однак І. Франко віддавав перевагу фільварковій формі ведення сільського господарства. Ось що писав Великий Каменяр про них: «І власне для того ми ставимо вам за приклад господарку фільваркову: тільки така господарка в нашім краю може оплатитись і може розвиватись та поступати поровень з розвоєм рільництва в цілім світі. І додаємо отсі слова: фільварок такий повинен бути на тепер нашим народним ідеалом із погляду на

права політичні, які має, із погляду на господарку, яка на нім ведеться» [15, с. 179]. Ось таку всебічну як на рівні політичному (державному), так і регіонально-місцевому (господарському) дано І. Франком оцінку фільварковій господарці. Чому він віддавав цій формі господарювання таку перевагу? Відповіді знаходимо у Франкових творах. «Фільварок є фільварком, – підкреслює І. Франко, – не тим тільки, що має великі лани при купі, але також тим, що має при купі робочу силу, котру можна в кожній порі дня кинути туди, де потрібно, і при котрій удержанні можна ошадити дуже багато непотрібних видатків. Такий фільварок має попер усього спільну кухню» [15, с. 210].

На прикладі функціонування цієї «спільної кухні» І. Франко вказує на те, що скільки це може зекономити жіночої праці, де замість 200 кухонь функціонуватимуть усього-навсього 3 або 4, і, що важливо, страва для всіх буде однакова, здорова й така добра. Слід також зазначити, що І. Франко не тільки своїми дослідженнями встановлював існуючі переваги ведення фільваркової господарки, але узагальнював своє бачення її розвитку на перспективу. Про це він писав у своїй статті «Кілька слів о проекті фільваркової господарки на селянських ґрунтах» [15, с. 218-221]: «Подаючи думку фільваркового господарства, я власне мав на оці головно ту сільську бідноту і думав, що в такім гуртовім господарстві їй можна б було легше відітхнути» [15, с. 220]. Отже, у розвитку фільваркового господарства І. Франко вбачав можливість полегшення важкої долі селянства як в умовах того періоду, в якому він жив та проводив економічні дослідження, так і на майбутнє.

Далі дещо згадаємо про Франкові дослідження діяльності дрібних селянських господарств, яких у той час в Галичині налічувалося понад одного мільйона. Ця форма господарювання представлена в багатьох працях Великого Каменяра, серед яких виділяється невелика за обсягом і глибока за змістом та чітка за назвою, проста у викладі стаття: «Пролетарська нація» [15, с. 611-613]. Вона була опублікована у 1901 році, тобто в цей період, коли І. Франко мав певний досвід проведення економічних досліджень у сферах аграрного виробництва. Із

наведеного цифрового матеріалу можна констатувати, що в 756 600 господарств у середньому на одне господарство припадало до 2,36 морга землі (морг на початку ХХ ст. дорівнював 0,57 га) [15, с. 752], а господарств і площею одного господарства від 2,36 до 4,73 морга налічувалося 338 335. При цьому дослідник констатує, що за період із 1848 до 1893 року число найменших господарств збільшилося на 250%, а тих, що мали від 2-5 моргів – на 154%; число більших господарств зменшилося (за включення тих, що мали більше 100 моргів). Таким чином, І. Франко констатує, що середня земельна власність розпадається чимраз більше, а мала – роздрібнюється поза всяку можливу межу. Які результати такого господарювання? Отже, в аграрному виробництві Галичини найбільше зайнято населення – 77%, тоді як у Нижній Австрії – 24,1%, а в Чехії – 39,4 %. Поряд із цим І. Франко у своїх економічних дослідженнях концентрував увагу на інших показниках діяльності господарств, зокрема на урожайності, ціні на продукцію, продуктивності тварин тощо. Так, скажімо, він вказував, що якщо в Чехії одержують 100 метричного центнера пшениці від морга, то в Західній Галичині – 73,2 і Східній Галичині – 70,2. При цьому варто зауважити, що якість продукції досить низька, що відображається в ціні на пшеницю, яка у 1896 році в Чехії становила 8,18, а східногалицька – лише 5,6 гульдена за один метричний центнер. Щодо тваринництва, то ця галузь була в занедбаному стані. Так, «Середня вага галицького вола, пригнаного до Відня, дорівнює 340 кг, а свині – 40 кг, тоді як у Франції середня вага вола дорівнює 500, а свині – 116 кг, а в Англії та вага ще більша. Так само із коровами: середній надій молока на корову в Англії або Бельгії – 2000 літрів на рік, у Галичині – 650 літрів» [15, с. 17].

Поглиблюючись у дослідження різних сфер аграрного господарювання І. Франко доходить цілком логічного висновку: «Господарювати на старий лад вже не можна, треба рахуватися з видатками, треба братися до научної господарки». «Поділ ґрунтів доводить нас до згуби» [16, с. 200-201]. Отже, парцеляція (подрібнення) земель є гальмів-

ним чинником у розвитку селянської господарки, а «на дрібнім рільнім господарстві і найученіший агроном збанкрутувати мусить» [16, с. 232]. Що ж радить І. Франко селянам? Передусім створити «переходову школу від господарки екстенсивної до інтенсивної... творення чи то нових дрібних, чи середніх кооперативних посіlostей» [16, с. 575]. Отже, інтенсифікацію виробництва з використанням елементів кооперації І. Франко вважав одним із пріоритетних шляхів розвитку селянського господарства.

До речі нагадати, що такий напрям є актуальним і для нинішнього стану розвитку аграрного виробництва. Одночасно І. Франко зауважує, що такий шлях не є легким, він утруднений впливом різних чинників. Ось що він писав із цього приводу: «Перескочити з господарки натуральної до господарки грошової без зламання карку для нашого дрібного сільського господаря майже неможливо» [16, с. 277]. І це відповідає дійсності, адже селяни, як підтверджує історія, є люди консервативні в поглядах та діях, усе нове вони піддають детальному й вдумливому аналізу з використанням їхніх, характерних саме для них прийомів, підходів до оцінки конкретної ситуації чи проблеми в цілому. Ці дії мають двоякий характер і, отже, двояку цінність. Так, скажімо, завдяки саме таким особливостям мислення та дій збережено для нащадків минувшину нашого розвитку. Це по-перше. А по-друге, вони дуже обережні й обачливі у прийнятті нового, часто прогресивного напрямку щодо ведення своєї господарки. Тут вони діють із позиції здорового глузду.

З огляду на вищесказане, цілком закономірно виникає питання, а що рекомендував І. Франко щодо розміру господарств? Досліджуючи ці аспекти, він «якось не міг виробити собі ясного поняття про границі між латифундіями і більшою власністю», проте «можна витягти той один внесок, що, крім дрібної власності від 15-100 моргів при теперішній індивідуалістичній господарці, має рацію існування хіба середня власність на 100-500 моргів, а більша власність до 1000 моргів може бути допущена як виємок» [16, с. 574]. Порівнюючи ці розміри господарств із нинішніми реаліями, можна пого-

дитися з І. Франком щодо розмірів дрібних та середніх господарств, про те, що більша власність до 1000 моргів може бути допущена як виняток, давно виключена з реальності. Розвиток агрохолдингів у сучасних умовах є тому підтвердженням. Вони володіють десятками й сотнями, тисячами не моргів, а гектарів земельної площі. Їхня діяльність характеризується як позитивними досягненнями, так і негативними наслідками господарювання.

Це відображено у працях багатьох економістів-аграрників, серед яких виділяється стаття Ю.О. Лупенка та М.Ф. Кропивка [18, с. 5-21]. І. Франко у своїх передбаченнях випередив час щодо оцінки діяльності надто великих господарств, піддаючи сумніву доцільність їх створення й діяльність. У багатьох передових країнах світу функціонування агрохолдингів не дозволено законодавством, що підтверджує правильність поглядів Великого Каменяря.

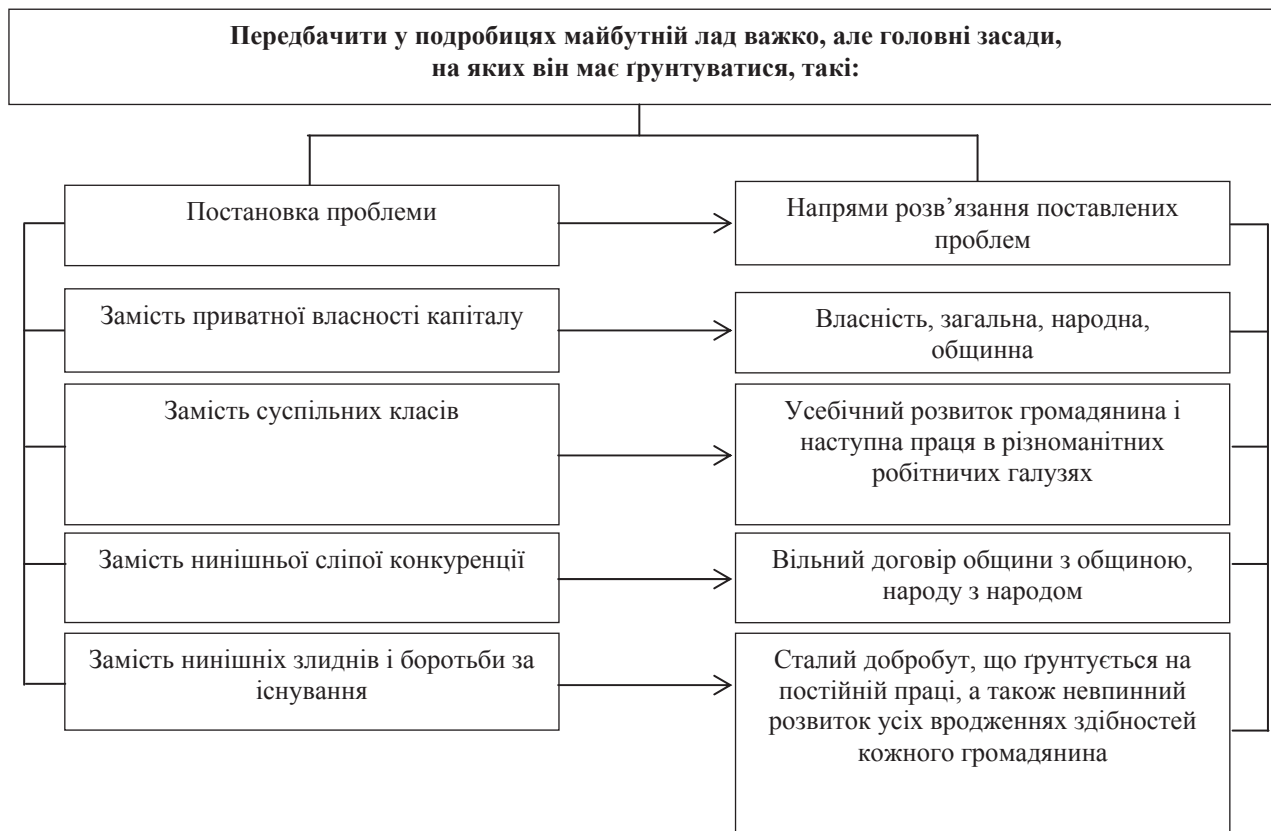

Рис. 2. Франкові передбачення соціально-економічного розвитку суспільства на майбутнє [19, с. 51]

І. Франко досліджував не тільки стан розвитку аграрної господарки як у Галичині, так і в світовому просторі, а проникав в інші глобальні сфери функціонування суспільних відносин та на основі одержаних результатів прогнозував їхній розвиток на майбутнє. Інформація, що представлена на рисунку 2, є тому підтвердженням. Можна повною мірою погодитися з І. Франком про те, що детально передбачити розвиток майбутнього ладу важко, але головні засади, на яких він ґрунтуватиметься, можна визначити.

Висновки. Узагальнюючи найбільш важливі проблеми, що стояли перед суспільством (представлені зліва на рисунку) й об-

ґрунтовуючи їх розвиток на майбутнє (інформація справа на рисунку), Великий Каменяря залишив нам, його нащадкам, цінні дороговки, в напрямках яких повинно розвиватися суспільство. Безумовно, не зі всіма його передбаченнями можна повністю погодитися, деякі піддати сумніву, деяких прийняти до виконання, а деякі слід розвивати з урахуванням сучасних тенденцій розвитку суспільних відносин. Так, скажімо, І. Франко запропонував замість приватної власності власність загальну, народну, общинну. Проте, як показав історичний розвиток суспільства, в ньому повинні функціонувати всі форми власності, які виникли і розвинулись

у сферах людських відносин. Щодо розвитку суспільних інтересів та конкуренції, то з його твердженнями можна погодитися, вносячи, безперечно, елементи сучасності. Боротьба зі злиднями повинна забезпечувати підвищення добробуту населення. В нинішніх умовах цей напрям слід наповнити розробкою конкретних шляхів подолання бідності з урахуванням надбань світового досвіду багатих країн світу. Однозначно, слід дещо уточнити Франковий вислів «сталий добробут». Слово «сталий» нині більше ви-

користується в різних сферах соціально-економічних відносин, ніж у Франковий період. І це використання не завжди виправдане, об'єктивне і справедливе. З цього приводу скажемо, що у сферах людських відносин та поза ними ніщо і ніколи не було сталим. Якщо стверджується, що розвиток є сталим, то це не є розвиток, а якщо розвиток, то він не може бути сталим. Ці Франкові напрацювання є цінними для сучасного розвитку державотворчих процесів в Україні.

Список використаних джерел

1. Гелей С. *Іван Франко* /С. Гелей // Українські кооперативи. Історичні нариси. Книга 3. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. – С. 25-59.
2. *Возняк М.* Нариси про світогляд Івана Франка /М. Возняк. – Львів, 1995. – 196 с.
3. *Костирко І.І.* Франко–економіст – у контексті сучасних трансформаційних процесів в Україні /І. Костирко // Вісн. Львівського держ. аграр. ун-ту: Економіка АПК. – 2006. – № 13. – С. 155-163.
4. *Грицак Я.* Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886) /Я. Грицак. – К. : Критика, 2006. – 632 с.
5. *Злупко С.* Іван Франко–економіст /С. Злупко. – Львів: МП «Слово», 1992. – 2006 с.
6. *Павлишенко М.* Роздуми економіста... /М. Павлишенко. – Львів: ЛА «Піраміда», 2009. – С. 44-63; С. 101-111.
7. *Павлишенко М.* Іван Якович Франко /М. Павлишенко, І. Топішко // Економічна енциклопедія: у 3 т. Т.3 / Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Видавничий центр «Академія», 2002. – С. 849-850.
8. *Шульський М.Г.* Еміграція в оцінці Івана Франка [текст]: моногр. /М.Г. Шульський. – Львів: СПОЛОМ, 2011. – 328 с.
9. Українська економічна думка: Хрестоматія; упоряд. С.М. Злупко. – К. : Знання, 2007. – 694 с.
10. *Дубович І.А.* Краєзнавчий словник-довідник / І.А. Дубович; 5-те вид. перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – 840 с.
11. *Мочерний С.В.* Економічний енциклопедичний словник: у 2 т. Т. 2. /С.В. Мочерний, Я.С. Ларіна, О.А. Устенко, С.І. Юрій; за ред. С.В. Мочерного. – Львів: Світ, 2006. – 568 с.
12. Український радянський енциклопедичний словник. У 3 т. Т. 3. – К. : Головна редакція Української енциклопедії АН УРСР, 1968. – 856 с.
13. Українська мова: Енциклопедія /Редкол.: В.М. Русанівський (співголова), О.О. Тараненко (співголова), М.П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Укр.енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.
14. Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович. – Київ-Ірина, 1999. – VIII – 1504 с.
15. *Франко І.* Зібрання творів: у 50 т. /І. Франко //Т. 44, кн. 2. Економічні праці (1888-1907). – К. : Наук. думка, 1985. – 768 с.
16. *Франко І.* Зібрання творів: у 50 т. / І. Франко// Т.44, кн. 1. Економічні праці (1878-1887). – К.: Наук. думка, 1984. – 692 с.
17. Сучасний тлумачний словник української мови: 65000 слів / За ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубічинського. – Х. : ВД «Школа», 2006. – 1008 с.
18. *Лупенко Ю.О.* Агрохолдинги в Україні та посилення соціальної спрямованості їх діяльності / Ю.О. Лупенко, М.Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2013. – №7. – С. 5-21.
19. *Франко І.* Зібрання творів: у 50 т. / І. Франко// Т.45. Філософські праці. – К. : Наук. думка, 1985. – 576 с.
20. Економічна енциклопедія: у 3 т. Т. 2 / Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Видавничий центр «Академія», 2001. – 848 с.

Стаття надійшла до редакції 28.09.2016 р.

* * *